

מנעל לכפכף: ההנעלה בשפה העברית

– אילון גלעד

בשפה העברית חלה עלייה ניכרת במספר המילים שבהן אנו מכנים את מלבושי הרגליים שלנו, ממילה אחת בודדה במקרא לשלל מילים שאנו משתמשים בהן כיום: סנדל, מגף, ערדל, כפכף ועוד. מילים אלו הצטרפו בשלבים שונים של התפתחות השפה העברית, החל בלשון חז"ל, עבור בעברית ימי הביניים וכלה בעברית החדשה. בחלוף הזמן שינו מילים אלו את משמעותן, הופיעו ולעתים נעלמו. המאמר מתאר את התפתחות השדה הסמנטי הזה לאורך 3,000 שנות היסטוריה עברית.

אילון גלעד, כותב הטור הלשוני במוסף הארץ "מהשפה פנימה" וכן עורך וכותב באתר האנגלי של העיתון. בוגר תואר ראשון במדעי החברה ופילוסופיה באוניברסיטת תל אביב ולומד לקראת תואר שני בלשון עברית באותה האוניברסיטה.

כיום אנו מדברים על נעליים ומגפיים, סנדלים וכפכפים, גרביים ובמידה פחותה ערדליים, שלא לדבר על נעלי ספורט ונעלי בית וכמובן, נעלי עקב. כיצד נוצר העושר הלשוני הזה?

אף שנעליים מוזכרות לא פעם במקרא, מופעים אלו אינם מלמדים דבר על צורתן. עם זאת, ניתן להניח שהנעליים במקרא היו דומות לנעליהם של המצרים בתקופה זו, כלומר, הכוונה לסוליה פשוטה מעור של חיה שנקשרת לרגל בשרוך – פריט שבימינו נקרא סנדל: "אִם מְחוּט וְעַד שְׂרוּף נַעַל וְאִם אֶקַח מִקָּל אֶשֶׁר לְךָ וְלֹא תֵאמַר אֲנִי הֶעֱשִׂיתִי אֶת אַבְרָם" (בראשית י"ד, כ"ג).

המילה נעל נגזרת מהשורש נ.ע.ל., המורה בעברית ובשפות שמיות אחרות על פעולת סגירת דבר מה בחוזקה. ואולם המילה קדומה אף מן העברית. על כך אנחנו למדים מקיומן של מילים מקבילות בעלות אותו השורש בשפות שמיות אחרות. לדוגמה, בשפה הערבית המילה נעל מורה על פריט הננעל על רגל אדם וגם על רגל הבהמה. בשפה הסורית המילה המקבילה מורה רק על פרסת הבהמה. נוסף על המילה נעל, אין במקרא עוד מילים להנעלה, למעט המילה היחידאית סאון בספר ישעיהו: "כִּי כָל סְאוֹן סֵאֵן בְּרַעַשׁ וְשִׁמְלָה מְגוֹלְלָה בְּדָמִים וְהִיְתָה לְשִׁרְפָה מְאֻכָּלֶת אֶשׁ" (ישעיהו ט', ד'), שיש המפרשים אותה כנעל מלחמה, וזאת על בסיס הדמיון למילה האכדית shenu; אך פירוש זה מוטל בספק.

בתקופת המשנה נדחקה המילה המקראית נעל ובמקומה החלה לשמש המילה מנעל. אל מילה זו הצטרפו שלל מילים שאולות בד בבד עם התרחבות סוגי מוצרי ההנעלה שאומצו מבבל, פרס ויוון. ראשון מבין אלו הוא הסנדל, המופיע כבר במשנה: "אין התורם נכנס לא בפרגוד חפות, ולא במנעל, ולא בסנדל" (שקלים ג', ב'). חז"ל אימצו את המילה היוונית סנדלון, שהיוונים בתורם אימצו מהפרסים. עוד מילה שאנו מוצאים במשנה היא מגף, אך היא אינה מורה על פריט הנעלה: "לא יצא האיש בסנדל המסמר, ולא ביחיד בזמן שאין ברגלו מכה, ולא בתפלין, ולא בקמיע בזמן שאינו מן הממחה, ולא בשריון, ולא בקסדא, ולא במגפים" (שבת ו', ב'). ככל הנראה, מדובר בפריט שריון: "כמין בתי שוקים של ברזל שלובשים במלחמה", כפי שפירש זאת רבי עובדיה מברטנורא. רק ב־1900 החליט ועד הלשון לקבוע כי מגפיים היו נעליים חסיונות מים, שנועלים בימי גשמים כדי לשמור על הרגליים יבשות מפני שלוליות ובוץ, כפי שהמילה משמשת אותנו כיום.

אין לבלבל את המגף עם הערדל. אמנם את שניהם נועלים כדי להגן מפני רטיבות, אך הערדל ננעל על הנעל ואילו המגף בא במקומה. המילה ערדל מקורה בארמית, והיא מופיעה בתלמוד: "ערדלין אין בהן משום כלאים" (ביצה ט"ו, א'). ככל הנראה, מדובר במה שאנו מכנים כיום גרביים, אך באירופה של ימי הביניים התפשט השימוש במילה זו במשמעותה המוכרת לנו כיום.

מילים נוספות למוצרי הנעלה שאימצו חז"ל בתקופת התלמוד הן אנפילה ואמנפילה, סוגים של נעליים שאימצו מהיוונים עם שמן: "שמנה עשר כלים ואלו הם שמנה עשר כלים מקטורן אונקלי ופונדא קלבוס של פשתן וחלוק ואפיליות ומעפורת ושני ספרקין ושני מנעלים ושני אנפילאות וב' פרגד וחגור שבמתניו וכובע שבראשו וסודר שבצוארו" (שבת ק"כ, א').

גם מהפרסית שאלו חז"ל מילים למוצרי הנעלה. המילה פוזמקי מופיעה במקומות רבים בתלמוד (בין השאר, שבת י', א'). פירוש מילה זו במקורות הוא נעל מהודרת, כפירושה של המילה הפרסית פֶּזְנֶג, שממנה נוצרה המילה פוזמק. ואולם כפי שיהודי אירופה השתמשו במילה ערדל במשמעות חדשה בימי הביניים, כך קרה גם לפוזמק, שהחל לשמש לפריט הלבוש הנלבש תחת הנעל, שכיום אנו מכנים גרב. אליעזר בן־יהודה לא היה שבע רצון משינוי זה, וניסה לסדר את בלבול המשמעות שנוצר בשפה. ב־1892 כתב בן־יהודה בעיתונו האור בפינת "תחיית הלשון", תחת הכותרת "לבושי הרגל": "ללבוש של חוטי פשתן או צמר לכסות בו הרגליים תחת הנעליים נהגו לקרוא פוזמקאות. אך מהמקומות שבאה שם המלה הזאת נראה ברור שפוזמק הוא דווקא לא הלבוש ההוא, אלא מין נעל, ובפרט נעל חשוב, יפה. וכן פירשו המפרשים האחרונים" (האור 24.10.1892).

בהמשך הציע בן־יהודה את חידושו גרב: "וללבוש של חוטים שהזכרנו למעלה אנו נוהגים לקרוא גרביים, בשם הערבי, ובפרט שהשורש גרב משותף לעברית וערבית גם במשמעותו העברית (גָּרַב וְיִלְפֵת)". המופע העברי שהזכיר בן־יהודה כלל אינו קשור להנעלה אלא למחלה (ויקרא כ"א, כ'), ובכל זאת התפשט השימוש במילה גרב בקרב דוברי העברית ודחק את הפוזמק.

אין לדעת מדוע החליט בן־יהודה לחדש מילה על פי הערבית ולא להשתמש במילה הארמית דרדס, המופיעה במקורות (לדוגמה, בתלמוד ירושלמי, כלאים ט', ד'). ואכן, קורא של עיתונו החותם בשם "ידידו השחור" שאל אותו על כך במכתב, וכך השיב לו בן־יהודה:

בדבר גרביים ודרדסים באמת אין להכריע. השם גרביים הוא מלה ערבית, ודרדס נמצא בתלמוד ושמות־נרדפים הם לדבר אחד. אך בכל מקום שיש לנו שני שמות למושג אחד, טוב שנסכים לחלק ביניהם באיזה דבר. וביחס לשני השמות הנזכרים נסכים גם אנו להשתמש בגרביים ללבוש הרגל שלם, המכסה השוק, ודרדס להמכסים רק כף הרגל (האור 13.1.1893).

בעשורים הראשונים של המאה העשרים שימשה המילה דרדס במשמעות נעל בית, אך שימוש זה פחת ונעלם. בכלל, מילים למוצרי הנעלה שהופיעו במאה

העשרים, כמו נעלי בית, התקבלו בצירופים נעלי ספורט, נעלי עקב וכו'. יוצא מן הכלל מבין אלו הוא הכפכף.

בתחילת המאה העשרים הופיעה המילה קבקב בקיבוצים, שם כונו קבקבים נעלי עץ שנעלו במקלחות. מילה זו מקורה במילה הערבית המקבילה קבקב. במילה זו חלו בהדרגה כמה שינויים פונטיים. בתחילה נהגו בני הקיבוצים להגות את המילה בבי"ת רפה כדי להתאימה למשקל העברי פֶלְפֶל – כאילו המילה גזורה מהמילה קב(ים). עם הזמן התערערה הגיית הבי"ת ונטתה להישמע יותר ויותר כמו פ"א. החל משנות השלושים של המאה העשרים אפשר למצוא את הכתיב "קפקף" וכן "כככף", שבהדרגה גבר על מתחרהו. ככל הנראה, הוחלפה האות קו"ף בכ"ף באמונת שווא כי המילה מקורה במילה כף, המוכרת מהצירוף כף רגל. בינתיים הפסיקו לנעול נעלי עץ, אך כשמתכוונים אליהן קוראים להן בשמן המקורי: קבקבים. אם כן, ההיסטוריה של שמות מוצרי הנעלה בעברית מגוונת. מקורם בשפות רבות: עברית, ערבית, פרסית וארמית. למעט הסנדל, במהלך הדורות שינו כל השמות את הוראתם, ומילים אחרות כמו אנפילאות אבדו כליל מהלקסיקון. בנוגע לעתיד, קשה להעריך אילו חידושים צפויים לנו. האם נמשיך להשתמש בצירופי מילים או שהשימוש במילים זרות כדוגמת סניקרט יתקבל ויהפוך תקיני?

חסר דימוי